

Recht en bestuur: liefdevol of liefdeloos?

Dit essay – meer vragen dan antwoorden – is een verkenning naar de relatie tussen liefde, recht en bestuur. Liefde, ik zeg het maar meteen, niet in de vorm van *eros*, maar vooral als *philia*: vriendschap, loyaliteit. Hoe raakt een nuchtere jurist in vredesnaam verzeild in een dergelijk onderwerp? Mijn vinger wijst eerst naar een conferentie over ‘Economie, Religie, Governance & Organisatie’ in juni 2013, waarin economen en theologen van gedachten wisselden over de vraag wat ze van elkaar kunnen leren. Daarna wijst de vinger naar mijzelf, omdat ik het op mij nam (een deel van) het rijke gedachtegoed van die conferentie te transponeren naar mijn professionele wereld: die van recht en openbaar bestuur. Dat leverde een hele zoektocht op en hierna doe ik daarvan verslag.¹

Prof. dr. Albert Koers is emeritus hoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Inleiding

Als u besluit mee te gaan op die zoektocht en dit essay te lezen, dan komt u eerst frustratie tegen (het blijkt lastiger dan gedacht), dan een zijpad over reductionisme in de wetenschap (met als gevolg: gemankeerde mensbeelden), vervolgens de ontdekking van de driehoek (en saamhorigheid als ‘Dritte im Bunde’), gevolgd door twee voorbeelden (onderwijs en windenergie) en komt het einde in zicht bij Augustinus (met als kortste conclusie: probeer niet de wetenschap, maar wetenschappers liefdevol te maken). Nog één ding: dat de conferentie van juni 2013 inspiratiebron is van dit essay verklaart waarom er hierna met enige regelmaat wordt verwezen naar economie.

De uitkomst van mijn zoektocht is een ruwe, nog ongevormde steen. Dat die steen vol zit met barsten en onvolkomenheden hoeft niemand mij te vertellen – dat weet ik maar al te goed. Aarzel dus niet om mee en verder te denken – hak mee en maak ook wat spaanders. En doe dat vooral voor het eigen vakge-

bied: hoe zit het bijvoorbeeld met de relaties tussen liefde, bedrijfskunde en organisatiekunde? Moge mijn zoektocht de lezer inspireren ook op pad te gaan.

1. Liefde, recht en bestuur?

Een van de ideeën die ik mee naar huis nam na die conferentie in juni 2013 was de gedachte dat het in de wereld van recht en bestuur niet zo moeilijk is een grens te trekken tussen ‘liefdevol’ en ‘liefdeloos’. Immers, zo dacht ik (in mijn naïviteit), de twee polen van het recht – rechtvaardigheid en rechtszekerheid – vallen naadloos te rubriceren als liefdevol (want rechtvaardigheid wikt en weegt en kijkt naar de individuele mens) of als liefdeloos (want rechtszekerheid ordent en regelt los van de behoeftes en verlangens van mensen). En in het bestuur is het, zo dacht ik toen, ook niet zo moeilijk want bestuur is liefdeloos als het uitgaat van hiërarchie, orde en ondergeschiktheid van burgers en is liefdevol als het burgers betreft, hen met respect bejegt en rekening houdt met hun wensen en verlangens. Alleen: bij enig doordenken bleek het zo simpel niet te zijn. Soms is maximale rechtvaardigheid voor de één helemaal niet rechtvaardig voor een ander. En soms is het bieden van rust en rechtszekerheid uitermate liefdevol. ‘Summum ius, summa injuria’ – de Romeinen wisten het al. En een bestuur dat zich hiërarchisch boven strijdende partijen stelt, kan uiteindelijk veel liefdevoller zijn dan een bestuur dat maar eindeloos met iedereen in gesprek blijft. Zachte heemeesters en zo.

Waarom werkt het menselijk zo mooie onderscheid tussen ‘liefdevol’ en ‘liefdeloos’ niet voor recht en bestuur? Is dit omdat het zulke zware woorden zijn – twee keer ‘liefde’ achter elkaar. Maar ‘respectvol’ en ‘respectloos’ lossen het probleem niet op. En dat lukt ook niet door rechtvaardigheid en rechtszekerheid te vervangen door andere categorieën – bijvoorbeeld rechtvaardigheid door ‘rechten van de mens’ en rechtszekerheid door ‘ordeningsrecht’. Of door in het bestuur een onderscheid te maken tussen ‘ontwerpen’ (volgens vaste, onpersoonlijke regels, dus liefdeloos, zou je zeggen) en ontwikkelen (met en door mensen, contingent, dus liefdevol, zo lijkt het). Echter, ook bij die andere categorieën ligt de grens tussen liefdevol en liefdeloos niet keurig tussen de categorieën, maar blijft hij er dwars doorheen lopen. Er is maar één conclusie mogelijk: het vraagstuk zit dieper en het lijkt erop dat de wereld van recht en bestuur zich niet zomaar even laat verbinden met begrippen als ‘liefdevol’ en ‘liefdeloos’. Die begrippen laten zich kennelijk niet reduceren tot afgebakende juridische categorieën. Zit het probleem dan misschien juist bij dat ‘reduceren’ tot die ‘afgebakende categorieën’?²

2. Hokjesgeest

Wetenschap ‘disciplineert’ – een vakgebied heet dan ook een ‘discipline’. Als student word je ingewijd in een discipline, maar er wordt je ook discipline

bijgebracht. En inherent aan die discipline is: dogmatiek, gevestigde waarheden en op die basis: interpreteren, modelleren, vereenvoudigen en in hokjes plaatsen. Wetenschap reduceert de werkelijkheid tot disciplinegebonden theorieën, categorieën en modellen. Wetenschap is denken in hokjes – zoals de categorie ‘rechtvaardigheid’ tegenover de categorie ‘rechtszekerheid’. En als een hokje al te vol wordt, vindt er – net als bij cellen – ‘hokjesdeling’ plaats en verhuist een deel van bewoners naar dat nieuwe hokje. Soms met ruzie over wie nu wat mee mag nemen. Hokjesgeest en hokjesdeling; specialiseren en specialismes zijn de meer gangbare aanduidingen van dit fenomeen.³ Heeft dat specialiseren en die reductie van de werkelijkheid misschien iets van doen met het feit dat het niet lukt ‘liefdevol’ en ‘liefdeloos’ te verbinden met recht en bestuur?

En hoe zit het dan – gelet op de inherente hokjesgeest van wetenschap – met andere verbindingen? Is het mogelijk ‘economie’ te verbinden met ‘religie’? Of ‘economie, governance en organisatie’ met ‘religie, geloof en geluk’? Waar zijn in recht en bestuur de receptoren voor liefde? Waar zitten in de economie de receptoren voor geloof en geluk? En zo – vanuit al die vragen – kwam ik op de gedachte dat die receptoren er misschien helemaal niet zijn. Sterker: dat ze er misschien ook maar niet moeten komen! Misschien is het beter dat recht, bestuur en economie recht, bestuur en economie blijven en dat liefde, geloof en geluk liefde, geloof en geluk blijven. Laat wetenschap maar in die eigen hokjes blijven zitten want specialiseren is de drijvende kracht achter wetenschappelijke vooruitgang. En laat dus religie religie, theologie theologie en liefde liefde blijven – elk in hun eigen kracht. Probeer niet te verbinden, maar laat ze botsen want de spanning die zo ontstaat is van meer waarde dan het zoeken naar verbinding.

Geef het dus maar op, dat zoeken naar verbinding?

3. To mensbeeld or not to mensbeeld

Een korte detour. Een belangrijk verschil tussen de bèta en technische wetenschappen aan de ene kant en de mens- en maatschappijwetenschappen aan de andere is dat een bèta of techneut uitstekend zijn/haar vak kan beoefenen zonder een direct met dat vak verbonden mensbeeld te hebben.⁴ In die vakgebieden moet een wetenschapper een beeld hebben van het universum, de big bang, het Higgs-deeltje of van de krachten in een brug, dijk of kerncentrale of van wat voor object of fenomeen dan ook, maar om aan wetenschap te kunnen doen, is het is niet nodig een aan die disciplines gelieerde homo bèta of homo technicus te definiëren.⁵ Bij de mens- en maatschappijwetenschappen daarentegen is een vakgebonden mensbeeld even onvermijdelijk als onmisbaar. Vandaar die beroemde homo economicus, maar in het recht: of de mens van nature tot het goede is geneigd of van nature slecht is, maakt een wereld van verschil uit – van

strafrecht tot verbintenissenrecht. Er is dus ook een (soort van) homo juridicus en in de bestuurskunde een (soort van) homo civitatis. En een homo socialis in de wereld van management en organisatie? Dat er in al die disciplines vaak heftig gedebatteerd wordt over de kenmerken van hun homo X, bevestigt alleen maar het punt dat ik wil maken: bèta en technische wetenschappen: geen inherent mensbeeld nodig; mens- en maatschappijwetenschappen: mensbeeld onmisbaar.⁶

Dit gezegd zijnde moet ik nu een bekentenis doen. Een aantal jaren geleden was ik voorzitter van zo'n visitatiecommissie die de kwaliteit van onderzoek moet beoordelen – in mijn geval van de rechtswetenschap. In ons rapport zeggen we – mede op mijn aandrang en dat is mijn bekentenis – dat in de afgelopen jaren het juridisch onderzoek zich in methodologisch opzicht goed had ontwikkeld. Dat de klassieke 'rechtsgeleerdheid' nu een moderne 'rechtswetenschap' was geworden met reflectie op en verantwoording van de methode van onderzoek.⁷ Inderdaad – daar blijf ik bij – een goede ontwikkeling, maar we hadden er direct een rode vlag bij moeten plaatsen: dat het overnemen van bèta-achtige methoden van onderzoek er niet toe mag leiden dat we een zo reductionistische homo juridicus gaan definiëren dat het model niets meer van doen heeft met mensen van vlees en bloed. Dat – anders dan de bèta en technische wetenschappen – de rechtswetenschap een mensbeeld nodig heeft en dan niet één universeel model voor alle maten en soorten, maar rijk en gevarieerd en object van niet aflatend debat. Die rode vlag hebben we niet geplaatst en dat is – achteraf – het veronachtzamen van een essentieel onderscheid tussen bèta-achtig onderzoek en 'rechtsgeleerd'–onderzoek. Zoals ik het nu maar weer ben gaan noemen. Of zou het 'rechtswetenschap' moeten heten?

Aan het toepassen of overnemen van de reductionistische methoden van de bèta en technische wetenschappen in de mens- en maatschappijwetenschappen kleeft daarom één groot gevaar: dat we de mens reduceren tot een al te simplistische homo juridicus, civitatis, socialis of economicus. Waarbij van al die gereduceerde mensbeelden die van de homo economicus niet alleen de meest bekende is, maar wellicht ook de meest geharnaste omdat – zo vermoed ik – in het huis van de economie relatief veel hokjes worden bewoond door lieden die graag als bètaonderzoekers door het leven willen gaan. En die er als wetenschappers dus geen moeite mee hebben – integendeel, want dan kunnen ze meten en modellen maken – de mens te reduceren tot een sterk versimpelde homo economicus.

Misschien leidt dit zelfs tot een boeiende hypothese: naarmate een mens- of maatschappijwetenschap zich meer bedient van de denkwijzen en methodes van de bèta en technische wetenschappen, des te groter is de kans dat die discipline een zo reductionistisch mensbeeld heeft dat er geen verbinding meer te leggen valt met liefde, religie, geloof of geluk. Of met liefdevol en liefdeloos. Is dit ook niet de worsteling van artsen? Dat de medische *wetenschap* een

bèta-achtig, reductionistisch mensbeeld heeft, terwijl de beoefenaar van de *geneeskunde* elke dag ervaart dat elk mens meer is dan dat mensbeeld. Bètamensbeelden, als ze er al zijn, lenen zich prima voor protocollen en systemen – echte mensen niet.

4. Van lijn naar driehoek

Terug naar het hoofdspoor. Ligt het probleem om recht en bestuur te verbinden met liefde dan in het mensbeeld van die disciplines? Is dat zo vereenvoudigd dat er geen plaats meer is voor liefde? Het antwoord is ontkennend: die homo juridicus of civitatis is nog zo ongedefinieerd en dus zo pluriform dat er alle ruimte is om een verbinding te leggen. En ik vermoed dat hetzelfde geldt voor de homo socialis van management en organisatie. Ook dat lost het probleem dus niet op.

Een eureka-moment kwam toen ik mij realiseerde dat het een beetje dwaas is om eerst te beginnen met het definiëren van twee polen – bijvoorbeeld, liefdevol en rechtvaardigheid of liefdeloos en rechtszekerheid – en om dan vervolgens op zoek te gaan naar wat ze verbindt. Eerst zelf een tegenstelling bedenken en dan de kloof willen dichten!⁸ Is dat denken in twee polen – en dus in tegenstellingen – niet inherent liefdeloos? En is dat niet de reden dat het niet lukt een een-op-eenrelatie te leggen tussen liefde, recht en bestuur? Waarop mij vervolgens begon op te vallen hoe vaak er in wetenschap, religie, literatuur en dagelijks leven verwezen wordt naar relaties tussen drie elementen in plaats van naar relaties tussen slechts twee elementen.

Ik geef enkele voorbeelden, maar uit ervaring weet ik dat het een boeiend gezelschapsspel is: driehoeken bedenken. Een greep uit wat voorbijkwam.

- Bestuur: wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht
- Bijbel: Vader, Zoon en de Heilige Geest
- Klassiek Grieks: agapè, philia en eros
- Bijbel: Abraham, Isaak en Jacob
- Aristoteles: logos, pathos en ethos
- Dialectiek: these, antithese en synthese
- Paulus: geloof, hoop en liefde
- Franse Revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap
- Tillich: liefde, macht en recht
- Franciscus: kracht, rust en wijsheid
- Freud: thanatos, eros en cultuur
- Dagelijks leven: huisje, boompje, beestje
- (Buiten mededinging: Kwik, Kwek en Kwak)

Waarom al die driehoeksrelaties? Omdat in de natuur – en dus ook in de constructie⁹ – een driehoek de sterkste bouwsteen is? Weten we zonder het bewust te weten dat een driehoek sterker is dan een rechte verbinding? Dat

een driehoek meer kracht kan opvangen dan een rechte verbinding en dat er in een driehoek meer kracht en meer dynamiek opgeslagen kan worden dan in die rechte verbinding? Is de polaire vraag naar de relatie tussen ‘liefdevol’ en ‘rechtvaardigheid’, tussen ‘liefdeloos’ en ‘rechtszekerheid’ niet precies de verkeerde vraag? Moet ik niet stoppen met eerst uit elkaar te denken om daarna te willen verbinden? Is de vraag niet *hoe* die twee (zelf geconstrueerde) polen te verbinden zijn, maar *wat* hen verbindt? Wie of wat is de ‘Dritte im Bunde’?

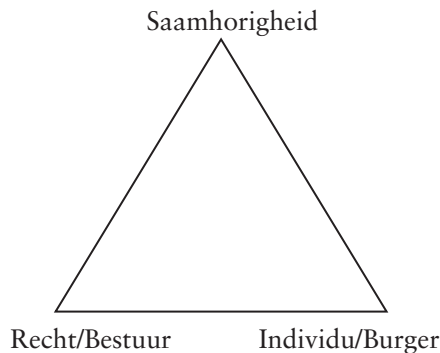
Kijk nog eens naar de driehoeken hiervoor. Vaak gaat het om twee te onderscheiden elementen en is het derde element datgene wat die twee elementen verbindt. Is de Heilige Geest niet wat Vader en Zoon verbindt? Bij Freud: cultuur als brug tussen thanatos en eros. De synthese die de these en de antithese verbindt. Vrijheid en gelijkheid: mooi, maar wat zijn ze zonder broederschap? Logos staat tegenover pathos, maar bij ethos doet de orator een beroep op wat bindt. En Paulus gaf al aan dat van geloof, hoop en liefde de liefde het belangrijkste is. Bij Franciscus is het wijsheid die kracht en rust verbindt. En is rechtspraak niet de verbinding tussen wetgevende en uitvoerende macht? Wat het verbindende element is, verschilt per driehoek en misschien ook in de tijd, maar in voorgaande driehoeken bespeur ik dat – onder verschillende benamingen – iets als ‘empathie’ of ‘saamhorigheid’ het verbindende element is of zou moeten zijn. Empathie in driehoeken die individueel, persoonlijk van aard zijn en saamhorigheid in driehoeken die collectief van aard zijn? Empathie of saamhorigheid als ‘Dritte im Bunde’, als katalysator: neemt niet deel aan de interactie tussen de twee andere elementen, maar brengt die interactie wel op gang en versnelt het proces.

Zo ontstaat mijn (intuïtieve) conclusie dat als we op zoek gaan naar de relatie tussen recht, bestuur en liefde, we moeten stoppen met denken in polaire relaties – immers tegenstellingen – en dat we die polariteit juist moeten doorbreken met behulp van een ‘Dritte im Bunde’. En dat we dan in driehoeken in de collectieve sfeer – en daar gaat het om bij recht en bestuur – terecht komen bij ‘saamhorigheid’ als verbindend element dat van een platte polaire relatie een dynamische driehoek maakt. Of moet maken. Proef eens dat woord: ‘saamhorigheid’. Twee betekenissen, de eerste als in: ‘bij elkaar horen’ en de tweede als: ‘samen horig zijn’, gezamenlijk ondergeschikt zijn aan een hoger doel. Misschien allemaal niet zo opzienbarend,¹⁰ maar het verklaart wel waarom het zo moeilijk bleek ‘liefdeloos’ en ‘liefdevol’ te verbinden met ‘rechtvaardigheid’ en ‘rechtszekerheid’. Ik moet niet op zoek gaan naar *hoe* recht, bestuur en liefde te verbinden zijn – ik moet het antwoord zoeken in de vraag *wat* hen verbindt.

Tijd dus voor een eigen driehoek. Ik kies twee (verwante) polen: recht en individu en bestuur en burger en zet saamhorigheid neer als ‘Dritte im Bunde’.

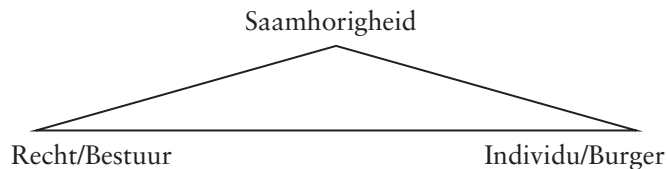
Aldus:

Figuur 1.

Maar het kan ook zo:

Figuur 2.

Illustreert dit niet een probleem van deze tijd: het wegsijpelen van saamhorigheid? Als in een samenleving de saamhorigheid gering is, is de afstand tussen recht en individu en tussen bestuur en burger groot. Als het lukt saamhorigheid te vergroten, wordt de driehoek weer hoger en krimpt – bij een gelijk oppervlak, dat wel – de afstand aan de basis en komen recht en individu en bestuur en burger weer tot elkaar. En omgekeerd: als recht of bestuur zich verwijderen van individu of burger, is saamhorigheid het kind van de rekening. Die driehoeken lijken zo gek nog niet – hebben in elk geval enige verklarende werking.

Is het voorafgaande een spel van woorden of heeft het ook praktische betekenis? Ik denk van wel – dat het praktische betekenis heeft – en ik wil dit illustreren met twee voorbeelden uit totaal verschillende werelden: windenergie en onderwijs.

5. Casus I: saamhorigheid in bestuur

Mijn eerste voorbeeld. Ik kan er pagina's mee vullen en dat ga ik niet doen, maar in de provincie Friesland was ik medebedenker en medeuitvoerder van een proces dat niet alleen Friesland op de kop heeft gezet, maar dat ook doet met de relatie overheid-burger. En dat allemaal door een clubje van drie mannen die zich een jaar geleden als vrijwilligers kwamen melden bij de provincie om wat te gaan doen aan het provinciale beleid inzake windenergie – een zo omstreden onderwerp dat veel provinciale en lokale be-

stuurders er al jaren maar liever met een grote boog omheen lopen. Het hele inhoudelijke windenergieaspect laat ik hier verder buiten beschouwing. Waar het hier om gaat, is dat we geprobeerd hebben op een nieuwe manier beleid te maken, niet door het top-down te ontwerpen vanuit macht en deskundigheid, maar door het bottom-up te ontwikkelen vanuit de stakeholders (in dit geval: natuur- en milieuorganisaties, omwonenden en de windsector). Nee, ik ga dat top-down niet liefdeloos en dat bottom-up liefdevol noemen – die les heb ik inmiddels geleerd. In feite betekende onze aanpak dat het provinciale bestuur enige tijd op afstand ging staan – in goed overleg overigens – totdat er formele besluiten genomen moesten worden. Cruciaal uitgangspunt van het hele proces was dat we het probleem met elkaar moesten oplossen – in saamhorigheid dus. Door de ‘mienskip’ zoals ze dat in Friesland noemen.

Het was niet alleen een intensief, maar ook een spannend proces. En dat bedoel ik letterlijk: bij sommige bijeenkomsten met de bevolking waren er agenten in burger omdat we vreesden dat de mensen met elkaar op de vuist zouden gaan. Weinig liefdevol dus. Iedereen was boos en gefrustreerd: de windsector, de bevolking, maar ook bestuurders en politici, onderling en op elkaar. Om het te duiden in de driehoek van Aristoteles: wij begonnen eraan vanuit logos – goed idee om het zelf op te pakken en het niet aan Den Haag over te laten – maar we ontdekten al snel hoe diep iedereen in de pathos zat, omdat er door de vele jaren van bestuurlijke onmacht en verwaarlozing geen sprake meer was van enige ethos, van saamhorigheid. Toen wij door heel Friesland heen bijeenkomsten gingen organiseren waar mensen zich eindelijk konden uitspreken, kwam al die boosheid en frustratie aan de oppervlakte. Er bleek sprake te zijn van een diepe kloof tussen overheid en burgers, niet ontstaan door wat de overheid deed – juist ontstaan door wat de overheid zo lang *niet* deed: werken aan vertrouwen en saamhorigheid. Kortom: we zaten in die (zeer) afgeplatte driehoek (figuur 2).

Hopend dat de grootste boosheid wat was weggeëbd, hebben we geprobeerd de saamhorigheid – de ‘mienskip’ – weer te activeren. Dat viel niet mee, niet alleen omdat grote delen van de bevolking heel diep in de loopgraven bleken te zitten, maar ook omdat het soms lastig bleek politici, bestuurders en ambtenaren mee te krijgen. De politiek denkt in termen van belangen en macht en een ambtelijke dienst in termen van deskundigheid en procedures, terwijl wij werkten vanuit begrippen als draagvlak, acceptatie en contingentie. Dit is niet bedoeld als verkettering van de politiek of als heiligverklaring van ons proces, maar mijn punt is dit: door te kiezen voor een top-downaanpak, door te denken vanuit macht en deskundigheid en niet vanuit draagvlak en contingentie hebben politiek en bestuur op dit dossier niet geïnvesteerd in saamhorigheid. En daarom ontbreekt het in Friesland – net als in vrijwel alle andere provincies – voor het onderwerp windenergie aan elke vorm van saamhorigheid over de grenzen van de eigen belangengroep heen.¹¹

6. Casus II: saamhorigheid in onderwijs

De hokjesgeest van de wetenschap – geen misverstand: in het Westen hebben we daar een groot deel van ons welzijn en welvaart aan de danken – werkt onvermijdelijk door in het onderwijs. Steeds meer specialisatie, steeds meer vakken die niet of slechts beperkt voorbij de eigen horizon kijken. En – in het ene vakgebied meer dan in het andere – een mensbeeld dat steeds meer kwantitatief wordt ingevuld. Ik weet niet goed hoe het met economische en bestuurskundige opleidingen zit, maar – generaliserend – de juristen die we opleiden weten steeds meer van het positieve recht en steeds minder van de wereld daar omheen. Er zijn tegenbewegingen waaronder de University Colleges die een breder pakket aanbieden. Vanuit mijn optiek – saamhorigheid als verbindend element tussen recht en individu – zijn die University Colleges vooral ‘kurieren am Symptom’ want dat bredere aanbod beperkt zich tot academische disciplines. Er is iets wezenlijk anders nodig dan het bespreken van de ene discipline met een dosis andere discipline. Pas als we juristen gaan afleveren met een sterk ontwikkeld gevoel van verbondenheid met de gemeenschap(pen) waarin ze gaan opereren – pas dan leveren we juristen af die de kloof tussen recht en individu kleiner kunnen maken. Die zowel ‘rechtvaardigheid’ als ‘rechtszekerheid’ liefdevol kunnen maken. En als we dat ook doen bij bestuurskunde, leveren we bestuurskundigen af die in staat zijn datzelfde te doen voor de kloof tussen bestuur en burger. *Idem* voor opleidingen op het gebied van bedrijfs- en organisatiekunde.

Pleit ik nu voor ‘Bildung’ à la Von Humboldt? Voor een deel is dat juist, althans als ‘Bildung’ betrekking heeft op persoonlijke ontwikkeling, maar het gaat mij wel om een bepaald soort persoonlijke ontwikkeling. Ik zou het daarom radicaler willen aanpakken. In Canada bestaat een programma – ‘Roots of Empathy’¹² – dat de empathische vermogens van schoolkinderen spelenderwijs aanscherpt, bijvoorbeeld door hen te leren zich in anderen te verplaatsen. Gevolg: minder agressie, minder uitval en betere leerprestaties. Zoals die kinderen ervaring opdoen met empathie, zo zouden aankomende juristen, bestuurskundigen, bedrijfskundigen, economen, en organisatiekundigen ervaring moeten opdoen met saamhorigheid: leren door te doen. Niet alleen door het opdoen van die ervaring te stimuleren buiten de muren van de universiteit, maar ook daarbinnen in het curriculum: ze in het onderwijs eens en voor altijd bijbrengen dat ze hun vak moeten gaan beoefenen in saamhorigheid, dus in verbinding met (‘samen horen’) en dienstbaar aan (‘samen horig’) de gemeenschap(pen) waarin zij werkzaam zullen zijn.¹³ Dat alle kennis die ze opdoen geen doel op zichzelf is, geen kunstje om geld mee te verdienen, maar dat het ultiem gaat om de gemeenschap of gemeenschappen waarbinnen ze gaan werken. Zodat juristen begrijpen wat het belang is van (werken aan) saamhorigheid voor de relatie recht en individu. En bestuurskundigen dat zien voor de relatie overheid en burger.¹⁴

En bedrijfskundigen en organisatiekundigen dat doen voor de relatie manager en personeel. Enzovoort.

Hoe dit te bereiken? Niet door te kiezen voor de meest waarschijnlijke academische reflex: een paar colleges en een nieuw hokje in het curriculum met de naam 'Saamhorigheid'. Maatschappelijke stages dan? Lijkt een te overwegen optie, maar dan niet als vrijblijvend uitstapje buiten de deur, maar als geïntegreerd onderdeel van het curriculum. Het volstaat niet om een juridische student een paar middagen per week te laten werken in een gevangenis, een aankomend bestuurskundige in een buurtproject en een toekomstige econoom bij een zorginstelling. Daar hoort bij: het verbinden van die ervaring aan de discipline en aan academische competenties. Niet alleen omdat competenties op het gebied van saamhorigheid essentieel zijn in een steeds horizontaler en als netwerk geconfigureerde samenleving, maar vooral ook opdat studenten weten dat de samenleving meer is dan wat de economie, de rechtswetenschap, de bestuurskunde of welke discipline dan ook er van maakt met al die theorieën, modellen en dogmatiek. En dat ze ook weten dat die homo economicus, homo juridicus, homo civitatis en homo socialis een model is dat je in het echte leven nooit zult tegenkomen.¹⁵

7. Ruimer perspectief

Laat ik het voorafgaande nog eens tegen het licht houden vanuit een wat ander perspectief. Dan valt op dat de wereld van recht en bestuur steeds meer rationaliseert, dat alles in systemen en protocollen wordt vastgelegd en dat in besluitvorming kwantitatieve indicatoren steeds vaker de doorslag geven ten koste van kwalitatieve overwegingen. En als er één ding kwalitatief is dan is het liefde. Twee voorbeelden van die kwantificering.

- In de rechtspraak wordt nu allerwegen gebruikgemaakt van productiecijfers en te realiseren targets. Is dat verkeerd? Welnee, want ook van de rechterlijke macht mag doelmatigheid worden gevraagd. Wat ter discussie staat is de verabsolutering van kwantitatieve indicatoren – dat ze niet meer (of steeds minder) worden afgewogen tegen het kwalitatieve belang van de rechtsstaat.¹⁶ De rechtsstaat gaat niet over kwantiteit, maar over kwaliteit en dus over geloof, geluk en vertrouwen. En omdat die meestal niet goed te kwantificeren zijn, tellen ze niet mee. Onze taal verraadt de bias: 'tellen ze niet mee' – 'meten is weten'. Wat je niet kunt meten, is niet van belang. Maar de rechtsstaat is meer dan wat je kunt meten.
- Mijn tweede voorbeeld ontleen ik maar weer aan het beleid inzake windenergie. Kern van dat beleid is dat er in 2020 6000 MW aan windturbines moet staan op land en circa 4000 MW in zee. Die cijfers worden afgeleid van de EU-verplichting om in 2020 14% van onze energiebehoefte te dekken uit hernieuwbare bronnen. Allemaal kwantitatieve doelstellingen dus. Tot nu toe heeft de overheid nooit het kwalitatieve verhaal verteld. Waarom we in die doelstellingen moeten *geloven*, waarom we de overheid kunnen

vertrouwen en waarom al die windturbines belangrijk zijn voor ons *geluk*. En dus ontbreekt saamhorigheid, komt er steeds meer verzet en zijn er agenten in burger nodig bij bijeenkomsten in Friesland.¹⁷

Veel politieke en bestuurlijk strijd van dit moment gaat juist over kwantiteit versus kwaliteit en dan vaak in de vorm van kwantitatieve kosten tegenover kwalitatieve baten. Als die trend – de kwantificering van recht en bestuur – doorzet, voorzie ik dat de tegenstellingen tussen recht en individu en tussen overheid en burger alleen maar groter worden. Een door kwantitatieve indicatoren gestuurde overheid komt steeds vaker en steeds intenser tegenover burgers te staan, omdat die burgers niet alleen kille cijfers willen, maar ook een kwalitatieve onderbouwing die duidelijk maakt waarom een beleidsmaatregel een goede zaak is – waarom er sprake is van geloof, hoop en liefde. Gevolg van het ontbreken van die kwalitatieve argumentatie: saamhorigheid komt onder druk te staan, het bestuur zet wetten en regels in om zaken door te drijven, gevolg nog minder saamhorigheid, enzovoort. Die driehoek wordt steeds platter.

De ‘kwantitatieve kramp’ van de overheid staat ook nog eens haaks op allerlei ontwikkelingen in de samenleving. Zo is het zelforganiserend vermogen van (groepen van) mensen sterk toegenomen, niet alleen doordat steeds meer mensen hoogopgeleid zijn, maar ook door de nieuwe infrastructuur die we collectief aanduiden met de term ‘social media’. Denk aan zaken als bitcoins, crowdfunding, Uber, Airbnb, Burning Man en talloze (andere) vormen van onderlinge ruilhandel en gezamenlijke inkoop. Maar denk ook aan het organiseren van massademonstraties en het werven van jihadisten. Waar we vroeger notarissen en advocaten nodig hadden, doen mensen het nu zelf met informele onderlinge afspraken. Waar vroeger alleen de overheid geld kon maken, doen we dat nu zelf met bitcoins. Waar we vroeger banken nodig hadden, doen we dat nu zelf met crowdfunding. Maar ook: waar vroeger de overheid het geweldsmonopolie had – althans in Europa¹⁸ – zijn er nu private groepen die het kunnen opnemen tegen de macht van de staat.¹⁹

Meer in het algemeen: waar we vroeger organisaties nodig hadden om dingen voor elkaar te krijgen, gebeurt dat nu steeds vaker met behulp van informele netwerken. Netwerken lijken organisaties te gaan vervangen. Dat clubje van drie vrijwilligers in Friesland heeft in feite het werk gedaan van een deel van de vaste provinciale organisatie. De kracht van netwerken ligt in saamhorigheid – valt die weg, dan is het netwerk per direct overleden. Daarom komen en gaan netwerken, maar als ze er zijn, dan is er saamhorigheid – per definitie. Dat maakt netwerken sneller en wendbaarder dan organisaties en daarom hebben zij de toekomst in een samenleving waar alles sneller moet omdat het sneller kan. Zijn ze die toekomst en maken ze die toekomst. Het vermogen om saamhorigheid te bevorderen en te organiseren ongeacht afstanden en culturen is daarom een *condi-*

tio sine qua non geworden om mee te kunnen doen in de nieuwe netwerk-samenleving.²⁰

Die ‘decentralisatie van de macht’ – als term voor al die separate en onderling sterk verschillende verschijnselen – zal, zo vermoed ik, onze wereld op de kop gaan zetten. De vraag is: ten goede of ten kwade? Levert het meer geloof, hoop en liefde op of leidt het tot meer angst, repressie en haat? En wat kunnen we doen om het één te helpen en het andere te keren? Natuurlijk maar een klein stukje, maar wat is dan dat stukje? En wat is dan de rol van de overheid nu die zich steeds meer baseert op kwantitatieve indicatoren, terwijl burgers vragen om kwaliteit? Wat mij betreft ligt een (klein) deel van het antwoord op al dit soort vragen in mijn pleidooi om in het onderwijs tegenwicht te geven aan het reductionisme dat inherent is aan wetenschap en dat zich steeds krachtiger lijkt te manifesteren in de mens- en maatschappijwetenschappen. In die disciplines mogen we studenten niet meer af laten studeren met het idee dat ze de wereld begrijpen als ze de homo economicus (denken te) begrijpen, moeten ze weten dat de homo iudicus niet bestaat, dan wel talloze gedaanten heeft, en dat de homo civitatis en socialis modellen zijn – en dus als zodanig niet bestaan.

We moeten studenten leren te begrijpen dat wetenschap grenzen heeft en dat er zaken van een hogere orde zijn – zoals saamhorigheid met de wereld en de mensen om hen heen. En we moeten ze leren dat we leven op een moment in de menselijke geschiedenis waarop de kansen op ware, wereldwijde saamhorigheid groter zijn dan ooit, maar waarop de prijs die we gaan betalen voor het missen van die kansen ook hoger zal zijn dan ooit. Maar dat verhaal is groter dan dit essay.²¹

8. Augustinus zei het al

Laat ik het voorafgaande samenvatten met behulp van de kerkvader Augustinus. In de laatste momenten van die conferentie in juni 2013 kwam een onderscheid langs dat Augustinus maakt tussen ‘uti’ en ‘frui’. Mijn, te korte aantekeningen zeggen daarover: uti is ‘zelfrealisatie/anderen zijn middel’ en bij frui staat te lezen: ‘realisatie gemeenschap/anderen zijn doel’. Ik zocht het nog eens op en, inderdaad, die aantekeningen zijn wat kort door de bocht, maar in de kern redelijk accuraat.

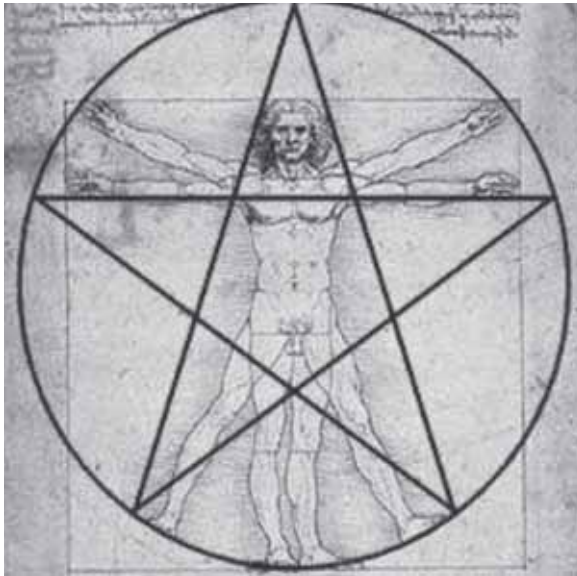
Met dank aan Augustinus kan ik het voorafgaande als volgt samenvatten: wij moeten in alle opleidingen van de mens- en maatschappijwetenschappen - en zeker als het gaat om bestuurskunde, economie, bedrijfskunde, organisatiekunde en rechtsgeleerdheid – minder ‘uti’ stoppen en meer ‘frui’. Want alleen zo kunnen we bereiken dat onze studenten bijdragen aan een wereld met (meer) hoop, geloof en liefde. We moeten dus niet de wetenschap liefdevol proberen te maken, we moeten wetenschappers lief-

devol maken. Laat de wetenschap dus maar reductionistisch blijven want dat is de kracht ervan, maar breng studenten in het onderwijs bij dat de mens meer is dan wat de wetenschap daarover te melden heeft. Opdat later die ene rechtenstudent(e) er zich in elke concrete casus voor inzet om rechtvaardigheid én rechtszekerheid – beide! – liefdevol te laten zijn. En *idem* voor de studenten in al die andere disciplines die worden losgelaten op mensen en de samenleving.

Dit is dus de uiteindelijke uitkomst van mijn zoektocht: liefde is een zaak van wetenschappers en niet van de wetenschap zelf. Had ik misschien kunnen weten voordat ik eraan begon.

9. Laatste vraagtekens

Figuur 3.
Vitruviusman van
Leonardo da Vinci, ca.
1490

Zie hier een welbekende tekening van Leonardo da Vinci over de voorschriften van Vitruvius met betrekking tot de maten en verhoudingen van het menselijk lichaam. Vol met driehoeken, allemaal verenigd binnen een cirkel en tezamen een pentagram – de vijfpuntige ster die symbool staat voor het mystieke. De versie met de punt omhoog – zoals hier afgebeeld – wijst naar de hemel en staat dus voor het goede. De versie met de punt omlaag wijst naar de onderwereld en staat voor het kwade.

Wetenschap wordt nog steeds gedomineerd door de rationaliteit van het verlichtingsdenken en het geloof in lineaire vooruitgang. Maar leven we niet op een breuklijn in de tijd? Als – uitiem – alleen saamhorigheid het voortbestaan van de mens kan garanderen, is het dan niet de opdracht

van de mens- en maatschappijwetenschappen leiders af te leveren die weten dat er een weten is voorbij het tellen en voor wie saamhorigheid met de mensen en de samenleving om hen heen een intrinsieke waarde is? En die ervoor kunnen zorgen dat de punt van het pentagram naar boven blijft wijzen.

Noten

1. De voetnoten zijn later aan dit essay toegevoegd niet om alles te onderbouwen met bewijs – dat past niet bij een essay – maar om de lezer een spoor te bieden dat hij/zij kan volgen als hij/zij de zoektocht zelf wil voortzetten. Geen pretentie dus dat ik het allemaal gelezen heb.
2. Ik zocht natuurlijk ook naar publicaties over ‘recht, bestuur en liefde’ om te zien of anderen de oplossing hadden gevonden, maar dat leverde weinig op. Wel de verrassing dat Paul Scholten (1875-1946; voor juristen nog steeds een grote naam) in 1917, geschokt door WO I, een geschrift publiceerde met de titel *Recht en liefde*. Voor een analyse daarvan, zie: M. Neuteboom (2008). *Recht, gerechtigheid en liefde. Een zoektocht langs Plato – Augustinus – Scholten en Barth* (scriptie). Leiden. Te downloaden via: media.leidenuniv.nl/legacy (of via Google). Ook de rechtsfilosoof Herman Dooyeweerd (1894-1977) heeft gepubliceerd over de relatie tussen recht en liefde. Zie o.a. B. Hengstmengel (2010). Paul Scholten en Herman Dooyeweerd. Het gesprek dat nooit plaatsvond, *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, 39(1), pp. 9-34. Religie en geloof speelden zowel bij Scholten als bij Dooyeweerd een belangrijke rol.
3. Hetgeen een wel zeer rudimentaire weergave is van het proces van wetenschappelijke vooruitgang. Voor een nog steeds invloedrijke analyse, zie: T. S. Kuhn (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, (IL): Chicago University Press.
4. Wat natuurlijk niet wil zeggen dat bèta's en technici als persoon geen mensbeeld hebben. Het gaat hier om de vraag of een discipline als zodanig een mensbeeld heeft, dan wel moet hebben.
5. Een uitzondering zouden die onderdelen van de bèta- of technische wetenschappen kunnen zijn die zich met de mens bezighouden. Maar reduceren zij de mens nu juist niet tot wat ze al kennen, dus tot een quasimechanische constructie? Eerst in analogie met een stoommachine en tegenwoordig ook in analogie met computers.
6. In wisselwerking: de aard van de discipline beïnvloedt het mensbeeld, maar het mensbeeld ook de discipline. Een gelovige rechtsfilosoof zal een ander mensbeeld hebben dan een agnost. En dus schreef Scholten (voetnoot 2) over recht en liefde vanuit een religieus perspectief.
7. Evaluatiecommissie Onderzoek Rechtsgeleerdheid ((2009). *Kwaliteit & diversiteit. Rechtswetenschappelijk onderzoek in Nederland*, Vrije Universiteit, p. 33. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.

8. Was het niet de psycholoog Adriaan de Groot die ooit schreef dat alle mentale processen variaties zijn op twee basisthema's: uit elkaar denken en aan elkaar denken? Eerst het verschil uitlichten en dan de overeenkomst opzoeken? Naar ik vermoed in zijn meest bekende boek. A. de Groot (1961). *Methodologie: grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Den Haag: Mouton.
9. Daarom heeft een herenfiets een sterker frame dan een damesfiets. En als dat niet voldoende bewijs is: J.R. Altink (1965). *Constructie leer. Handleiding voor de berekening van constructies uit de burgerlijke bouwkunde*. Amsterdam.
10. Misschien dat het in management en organisatie niet zozeer om saamhorigheid gaat, maar eerder om samenwerking. Na afronding van dit essay werd ik gewezen op: Robert W. Keidel (1995). *Seeing Organizational Patterns*. San Francisco, (CA): Berrett-Koehler Publishers, waarin de auteur betoogt dat organisaties inherente driehoeken zijn met als hoekpunten: autonomie, controle en samenwerking. Een breed scala van organisatieproblemen kan, zo stelt Keidel, beter geanalyseerd en aangepakt worden door organisaties te bezien vanuit deze 'triad'.
11. Indien geïnteresseerd: zie www.fryslanfoardewyn.nl. Laatste stand van zaken (30/10/14) is dat Gedeputeerde Staten het bijeenhouden van de coalitie belangrijker vonden en dat zij daarom het advies van Fryslân Foar De Wyn en dat van hun eigen ambtelijke diensten naast zich neer hebben gelegd. Alle kans dus dat de driehoek nog weer een stukje platter wordt.
12. Zie: <http://www.rootsofempathy.org/>.
13. Zodat het alsnog introduceren van een beroepseed voor bankiers en accountants gezien wordt voor wat het is: een uitdaging aan de desbetreffende opleidingen en een poging de put te dempen nadat het kalf verdronken is.
14. Al dan niet met behulp van de driehoek van Keidel, voetnoot 10.
15. Zoals een arts elk dag in zijn of haar spreekkamer ervaart – althans dat hoop ik – dat die meneer of mevrouw tegenover hem of haar meer is dan het (mechanistische) mensbeeld van de medische wetenschap.
16. Over de spanning tussen kwantiteit en kwaliteit in de rechtspraak, zie het recent verschenen Raad voor de Rechtspraak (2014, oktober). *Rapport visitatie gerechten 2014*.
17. Uit een ware stortvloed aan geschriften over dit (omstreden) onderwerp, zie: Pieter Lukkes (2014, maart) *Nut en noodzaak van windenergie in het Energieakkoord. Een analyse*. Leeuwarden. Zie ook: www.nkpw.nl; www.nlvow.nl en www.groenerekenkamer.nl. Tegenover deze soms zeer kritische geluiden, zie: www.natuurenmilieu.nl, www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/duurzame-energie/windenergie en www.nwea.nl.
18. In de Verenigde Staten is 'the right to bear arms' juist bedoeld om burgers in staat te stellen zich te beschermen tegen een tirannieke overheid. Een fundamenteel andere visie op de relatie overheid-burger en een risicovolle als saamhorigheid ontbreekt.
19. Voor een boeiende en rijke discussie over die ontwikkelingen, zie: Manuel

Castells & Gustavo Cardoso (2015). *The Network Society. From Knowledge to Policy*, Washington, (DC): John Hopkins Centre for Transatlantic Relations. Vrijwillig samenwerken op basis van zelfverkozen saamhorigheid – simpeler gezegd: de coöperatieve gedachte - is steeds vaker de drijvende kracht achter de opkomst van nieuwe bedrijvigheid en andere maatschappelijke innovaties. En voor juristen: in dit soort samenwerkingsvormen is er weinig behoefte aan contracten en andere vormen van juridificering.

20. Vandaar dat eerder werd gezegd dat aandacht in het onderwijs voor de rol en betekenis van saamhorigheid niet alleen goed is voor de samenleving, maar ook voor de 'employability' van studenten.
21. Daarom twee boeken die hoop geven: Steven Pinker (2012). *The Better Angels of Our Nature. A History of Violence and Humanity*. Londen: Penguin (waarin Pinker laat zien dat de mens minder gewelddadig wordt); en Jeremy Rifkin (2010). *The Empathic Civilization: The Race to Global Consciousness in a world in Crisis*. Cambridge: Polity (waarin Rifkin betoogt dat in deze tijd empathie tussen mensen groter is dan ooit). Maar als hun optimisme misplaatst blijkt en we laten de kansen liggen: klimaatcrisis, energiecrisis en voedsel- en wateroorlogen?